

Gertrude Bell'in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati (İzmir'den Isparta'ya)

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU*

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nda, bazı Arap aşiretlerinin, Osmanlı Devleti aleyhine, İngiltere ile müttefik olmalarını sağlayan ve Irak'ın sınırlarını çizen Gertrude Margaret Lowthian Bell (1868-1926), 1907 yılının bahar aylarında, Batı Anadolu bölgesini ziyaret etmiştir. İzmir, Aydın, Denizli üzerinden Isparta'ya gelen Bell, buradan Konya'ya geçmiştir. Ömrünü, devletinin menfaatleri uğrunda, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya adanmış Bell, ileride kendisine lazım olacak verileri, bu seyahatleri esnasında toplamıştır. Oldukça ayrıntılı mektup ve günlükleri, 1907 yılı Türkiye'si hakkında, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel kıymetli bilgiler içerir.

Anahtar Kelimeler: *Gertrude Bell, seyahat, İngiltere, Osmanlı Devleti, Batı Anadolu, Isparta*

Anatolia Journey of Gertude Bell (From Izmir to Isparta 1907)

ABSTRACT

Gertrude Margaret Lowthian Bell (1868-1926), provoking some of the Arab tribes, against the Ottoman Empire, allied with the United Kingdom to be provided and has drawn the boundaries of Iraq. She has visited the West Anatolia in the spring of 1907 and travelled Izmir, Aydın, Denizli, Isparta and Konya. Bell devoted her life to dismantle the Ottoman Empire, in the future it will need to get the information collected during these journey. There are a lot of valuable economic, social, political and cultural information in her diaries and letters about Turkey.

Keywords: *Getrude Bell, traveller, Great Britain, Otoman Empire, West Anatolia, Isparta*

Giriş

İngiliz-Osmanlı münasebeti, 1553 yılında, Halep'te bulunan İngiliz tüccar Anthony Jenkinson'a, Osmanlı toprakları üzerinde ticaret yapma hakkı verilmesiyle başladı. Hanedanlar arası ilişkiler ise, yine bir tüccar olan William Harborne'un, III. Murad'tan Kraliçe Elizabeth'e götürdüğü, 1579 tarihli mektupla başladı. Böylece ilişkiler 1580 tarihinde, İngilizlere de kapitülasyon verilmesiyle sonuçlandı.

1583 yılında Harborne, İngiltere'nin ilk resmi elçisi olarak görevlendirildi ve iki ülke arasında ticareti örgütleyecek olan Levant Company'de bu tarihte kuruldu. Fransızların karşı çıkmalarına rağmen Harborne, ticaretin yoğun olduğu yerlere konsolosluklar açtı.¹

16.yy.'dan 20.yy.'a kadar John Sanderson, Thomas Dallam, Sir Thomas Roe, John Burbury, Francis Osborne, Lady Montague, Henry Grenville, James Dallaway,

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mustafabocaoğlu@sdu.edu.tr

¹ Harold Bowen, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Çeviren: Orhan Burian, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. VII-IX.

John Hobhous, David Urquhart ve Charles Fellows gibi pek çok İngiliz seyyah ya da elçi Osmanlı kültürü ve coğrafyası hakkında eserler verdiler.²

19.yy'ın sonuna gelindiğinde İngilizler, Osmanlı Devleti'nin mukadderatı konusunda verecekleri karar konusunda, kendilerine lazım olacak verilerin neredeyse tamamına sahip idiler. Örneğin Sir Henry Layard, Osmanlı topraklarına önce arkeolog olarak gelmiş, sonradan büyükelçi olarak atanıp Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ın koparılmasında ciddi rol oynamıştır.³ Gertrude Bell ise, Oxford Üniversitesinin Modern Tarih bölümünü bitirdikten sonra, 1893-99 yılları arasında Avrupa'yı gezmiş, 1899'dan 1911 yılına kadar da Anadolu ve Arap topraklarını gezmiştir. Gertrude Bell'in bu uzun gezilerde elde ettiği malumat, Osmanlı Devletine, Kıbrıs'tan çok daha değerli bir bölgeye mal olacaktır. Temas kurduğu Arap aşiretleri ve şeyhlerinden isyana elverişli olacakları tespit edip, zamanı geldiğinde bunları harekete geçirecektir.

Bu çalışmada, Gertrude Bell'in (Bkz. Resim 1) 1907 yılında İzmir'den başlayıp Orta Anadolu'ya uzanan seyahatinde, özellikle Isparta bölgesindeki günleri çalışılmış olup, ana materyal; New Castle Üniversitesi Gertrude Bell Arşivinde (<http://www.gerty.ncl.ac.uk>) bulunan İngilizce mektup, günlük ve fotoğraflardır. Ayrıca, incelediğimiz dönemde bölgeye gelmiş diğer seyyahlar ve yerli kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Londra'dan İzmir'e

27 Mart 1907 günü sisli bir Londra sabahı Londra'dan Saghalien⁴ gemisi ile ayrılan Gertrude Bell, Paris ve Marsilya üzerinden 30 Mart günü Napoli'ye geldi. 1 Nisan günü gemisi Atina'ya ulaştı ve derhal Müze ve restorasyonu bitmek üzere olan Akropol'ü gezmek üzere kıyıya çıktı.⁵

2 Nisan günü saat 11'de İzmir'e vardılar. İzmir'de Bell'i Batı Anadolu'da demiryolu yatırımları olan İngiliz asıllı Mr. Barfield ve Mr Whittall⁶ karşıladılar. Ayrıca konsolosluktan bir kavas, bir de uşak Fattuh (Bkz. Resim 2) karşılama heyetindedir.⁷

² Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 2012, s. 214-229.

³ Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası" *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, s.286.; Mehmet İpçioğlu, "Gertrude Bell'in Anılarında Konya", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, Konya 2009, s. 250., Elçinin İstanbul sefaretini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Sir Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, AÜ Basımevi, Ankara 1968.

⁴ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=507; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1571, 7 Mart 2013.; Aynı zamanda bu gemi Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdiğinde Türkiye'de bulunan Fransızları kurtarmaya gelmiş olup 10 Kasım 1915'de Çanakkale'de batmıştır. Bkz. <http://www.wrecksite.eu/wreck.aspx?139949>, 7 Mart 2013.

⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=510; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=512, 7 Mart 2013.

⁶ Mr. Whittall, Giraud, ve Charnaud aileleri ile, boş zamanlarında oynadıkları futbolun, Türkiye'deki ilk uygulayıcıları sayılırlar. "Football Club Smyrna" isimli bir kulüp de kurmuşlardır. Bkz. Hamza Çakır, "Türk Basınında İlk Spor Gazetesi: Futbol", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 26 Kış-Bahar 2008, s. 170.

⁷ Uşak Fattuh, Bell'in Nisan 1905'de Mersin'de dostu Mr. Lloyd'dan almış olduğu, Türkçe ve Arapça konuşabilen, çok becerikli ve iş bitirici bir uşaktır. Bu tarihten sonra Bell'in bütün seyahatlerinden yanında olacak ve onun her türlü işine koşacaktır. Bkz. http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=513; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=471, 07 Mart 2013.; Mehmet İpçioğlu bu uşağın Ermeni olduğunu iddia ederken, Bell hakkında bir biyografi yazar Liora Lukitz Arap olduğunu yazar. Bkz. Mehmet İpçioğlu, *a.g.m.s.252*; Liora Lukitz, *A Quest in the Middle*, Printed by I. B. Tauris, London 2008, s.27.; Ancak Bell Amurath to Amurath isimli eserinde Fattuh ile

Bell, İzmir’de, özellikle İngiliz asıllı zengin bir muhitle daha önceden de tanışmaktadır. Bir de İngiltere’den getirdiği, arasında politikacıların da bulunduğu referansları ile hemen hemen her muhite girebilmektedir. Babasının eski bir dostu olan Mr. Van Lennep⁸, Bell’in Konya’ya kadar uzanacak olan yolculuğu için gerekli izinler⁹ ve özellikle Ramsay’la yapacakları Binbir Kilise kazıları¹⁰ için lüzumlu malzemelerin tedarikinde yardımcı olur. İngiltere Konsolosu Mr. Cumberbatch ile de görüşen Bell, bu sırada İzmir Valisi sabık sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa krizinin ortasına düşü.

Çakıcı Efe’nin Batı Anadolu’yu kasıp kavurduğu yıllardır. Vali, oğlu kanalı ile eşkiyadan rüşvet almakla suçlandığından Rodos’a sürülmesi gündemdedir. Bell’in konsolos Mr. Cumberbatch’dan aktardığına göre Vali, ailesi ile Beyrut’ta yaşamaya razıdır. Ancak gözaltına alınacağı haberini alınca, konsolosluğa sığınır. Vali’nin İngiltere konsolosluğuna sığınması haberi İstanbul’a ulaşınca, işin rengi değişir ve bu himaye sayesinde Bell’in deyimiyle “onurlu” bir yaşama kavuşur. Mr. Cumberbatch’a göre “muhtemelen Kamil Paşa eşkiyadan rüşvet almıştır ama sarayın da rüşvet aldığı bir başka gerçektir.”¹¹

İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsçaya vakıf olan Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa, Halep, Bulgaristan, Mısır gibi ülkenin pek çok farklı bölgelerinde görev yapmış olup Aydın eşkiyasının tedibinde kusuru görülüp, Rodos’a sürgün edildiği fermanını alınca, yabancı temsilciliğine sığınan üçüncü Osmanlı sadrazamı olmuştur. Daha önce de Mithat Paşa Fransızlara, Said Paşa da İngilizlere sığınmıştır.¹²

3 Nisan günü İzmir’de Kadifekale civarını gezen Bell, günlüğüne bölgenin coğrafi özelliklerini aktardığı gibi, demografisinden de bahsetmeyi ihmal etmez. Bölgede Bulgaristan olayları ve Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle, Bulgaristan’dan gelen Türk asıllı göçmenler ve Çerkez göçmenler vardır. Bu bölgeye yerleşen yaklaşık 250.000 Bulgaristan Göçmeni Bell’e göre, yerel Türklere göre daha iyi çiftçilerdir ve bataklıktan ibaret olan Efes’e kadar olan arazi, onlar sayesinde tarım yapılabilir hale gelmiştir. Çerkezler ise sevilmemekte, genelde “at ve sığır” çalmaktadırlar.¹³

mezhep değiştirme üzerine sohbet ederken Fattuh’un Katolik bir Ermeni olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Gertrude Bell, *Amurath to Amurath*, Juniper Grove Print, 2008, s. 333

⁸ Bell’in 3 Mart 1902 tarihinde İzmir’den annesine yazdığı mektuba göre Mr. Van Lennep aslen Alman olup 18.yy ortalarında bölgeye yerleşmiş bir tüccar ailesine mensuptur. Ellerinde tütün ve mısır ürettikleri 20.000 dönüm kadar arazi de vardır. Bkz. http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1288, 02 Nisan 2013. ; Alman asıllı tüccar ve çiftçi Mr. Van Lennep, , başta İzmir (1840-1844; 1863-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1856) olmak üzere Mısır ve Doğu’da geniş kapsamlı araştırma ve seyahatlerde bulunmuş Amerikan asıllı Kongregasyon misyoneri Van Lennep ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Gürsoy Şahin, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, C. VII, S. 1, Haziran 2005, s. 208.

⁹ Osmanlı Devleti topraklarında, seyyah ya da gezgin olarak bulunmak isteyen yabancı uyruklular için istenen, bir takım belgeler vardır. Devlet bu tip izinleri verirken, şahsın uyruğuna, devleti ile bir ahidnamenin olup olmadığına bakmakta, olumlu görüldüğü takdirde “Bab-ı Ali’den yol emri veya tezkeresi” verilmektedir. Ayrıca gezginler için uygulanan güvenlik önlemleri için Bkz. Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, İstanbul 2007, s. 63.

¹⁰ Bu kazı gerçekleştirilmiş 1909’da da kitap olarak yayınlanmıştır. 2012 yılında Chambridge University Press tarafından ikinci baskısı dijital olarak yapılmıştır. Bkz. William Mitchell Ramsay, Gertrude Bell, *The Thousand and One Churches*, Cambridge University Press; 1 edition (19 Jan 2012) Newyork 2012.

¹¹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=513, 7 Mart 2013.

¹² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III*, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982, s. 1381

¹³ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=515, 7 Mart 2013.

Aynı gün, İzmir'e atanan ve daha önceden tanıştığı eski Konya Valisi Faik Paşa¹⁴ ile de görüştü. Faik Paşa'nın saraydan çıkma Çerkez asıllı eşi ile sohbet eden Bell, bu çıkma hanımın hala maaş aldığını ve Paşa'nın eşine çok saygılı olduğunu belirtmeyi ihmal etmez.¹⁵

6 Nisan Cumartesi günü, Konsolos Mr. Cumberbatch eşliğinde Karabel Geçidi'nde bulunan Sisostriis Kabartmasına¹⁶ bir gezi düzenlenir. Gezi esnasında, özellikle kendilerini korumakla mükellef askerleri gözleyen Bell, askerlerin Çakıcı'dan çok korktuklarını belirterek, şayet ortaya çıkarsa ilk onların kaçacağını günlüğüne yazar.

7 Nisan günü Bornova'ya düzenlenen bir gezide Bell, İzmir'in ekonomik göstergeleri hakkında da bilgi verir. Türk ekonomisinin gittikçe bozulduğunu, saray casusları yüzünden merkezi bütçe giderlerinin devamlı arttığını, vergisini ödeyemeyenlere eskiden gösterilen hoşgöründen artık eser olmadığını Edward Whittall'in ağzından aktarır.¹⁷ Aynı yıllarda Levantenler bölgedeki ticari ağırlıklarını gittikçe artırmakta araziler satın alma ve fabrikalar kurma yöntemiyle İzmir-Aydın demiryolu hattının bütün nimetlerinden fazlasıyla istifade etmektedirler.¹⁸

Gertrude Bell, içinde bulunduğu Levanten kültürü hakkında çok somut tespitlerde bulunmaktadır. Barfield ve Whittall ailelerinin bölge ekonomisindeki başat rolleri, özellikle demiryolu imtiyazından aldıkları güç sayesinde, yerel bürokrasi ile olan sıkı bağları, o yıllarda bölgeyi kasıp kavurmakta olan Çakıcı Efe'ye kadar giden ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir. 4 Nisan tarihli annesine yazdığı mektupta bu konularda şöyle yazmaktadır;

"...Dün öğleden sonramı, halkının tamamı İngiliz ve tepelerin eteklerinde bahçeli büyük evleri olan Bornova'da geçirdim. Whittall'ların kızlarından biri, beni istasyonda karşıladı ve beraber Mrs Stonor'un balasını (Aunt Maisie diyorlar) görmeye gidip, Whittall'lardan tanıdığım herkesi davet ettik. Nesillerdir hepsi, burada büyük bahçeli evlerde yaşıyorlarmış...85 yaşında olan büyükanneleri, 15 yaşında evlenmiş olup 20 çocuğu var! Çocuklarından Herbert, Edward ve Richard ile tanıştım. Onlar, yaşayan babalarının

¹⁴ Azledilen M. Kamil Paşa'nın yerine, İzmir Valisi olarak atanmıştır. Bkz. İ. M. K. İnal, *a.g.e.*, s. 1381

¹⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=516, 7 Mart 2013.

¹⁶ Herodot, bu anıtın Mısır kralı Sesostriis'e ait olduğunu iddia eder. Bkz. Herodotos, *Historia*, II. 106. Çev. M. Ökmen; Ancak bu anıt, Hitit kralı IV. Tudhaliya'nın çağdaşı, Mira kralı Tarkasnawa'ya aittir. Bkz. Muzaffer Demir, "Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 327.

¹⁷ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=518; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=519, 7 Mart 2013.; Bell'den üç yıl sonra 1910'da İzmir'i ziyaret eden başka bir seyyah, "bölgenin ticaretinde tarımın önde geldiğini, özellikle kuru incir ve sultani üzümün bu ticarete başını çektiğini, ancak birkaç yıl önce, üzüm bağlarına bulaşan filoksera hastalığı yüzünden, bütün bağların yok olduğunu belirtir. Muhtemelen bu hastalıkla yok olan bağlar yüzünden İzmir ekonomisi büyük bir darbe almıştır. Bkz. Arthur J. Perkins, *Agriculture in Other Lands*, Government Printer, Adelaide 1912, s.28.; Filoksera zararlısı (*Daktulospharia vitifoliae*), bağların kendi kökleri üzerinde çoğaltımını doğrudan engelleyen ve dayanıklı Amerikan asma anaçları üzerine aşılı fidan kullanımını zorunlu kılan en önemli bağ zararlısıdır. Bkz. Zeliha Gökbayrak, "Bağcılığın Belalı Zararlısı: Filoksera", *Alatırım Dergisi*, C. 5, s.1, Haziran 2006, Mersin, s. 37.; Bu hastalık Türkiye'ye ilk defa 1871 yılında girerek, İstanbul ve İzmir bağlarını tahrip etmeye başlamıştır. Bkz. Erkan Aktaş, "Bağcılığın Türkiye Ekonomisindeki Yeri", http://mpr.a.uni-muenchen.de/8652/1/MPRA_paper_8652.pdf, 26 Mart 2013. s.2.

¹⁸ Cihan Özgün, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri", 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat 2008, s.4.; Neslihan Karataş, "Ege Bölgesinde Sanayi Gelişim Süreci ve Mekansal Yansımaları-İzmir Örneği", *S.Ü. Karaman İİBF Dergisi*, Sayı 11, Aralık 2006, s. 193.

veliabduları ve İngiliz ticaretini geliştirmek ellerinde. Genelde güney sahillerinde büroları var ve madencilik, av malzemeleri ve denizcilik gibi sektörlerde, Küçük Asya'nın bütün güney batısına hitap ediyorlar. Oğullarının da bir sürü çocuğu var ve bir nevi kolonyal bir şirket sayabileceğimiz Whittall işlerinde çalışıyorlar. Kızlar ise çok sevimli ve neşeliler. Bütün yazı piknik yaparak, bütün kışı da dans ederek ve briç oynayarak geçiriyorlar. Her birinin koca babçeleri birbirine bitişik ve bütün gün dedikodu yapıp, gülüşerek buralarda doluyorlar. Hayat, hiçbir yerde bu kadar kolay ve eğlenceli değildir...Edward Whittall, önceki Vali Kamil Paşa'nın en samimi dostuydu. Ona her gün danıştığına eminim. Korumaları altında her türlü insan var ki hükümetle anlaşılırsa, eşkıyaları bile affettirebilirler. Bunlar, neredeyse yarı doğulu olduklarından buraları kendi toprakları addediyorlar¹⁹

Mektuptan anlaşıldığına göre Batı Anadolu ticaretini ellerinde tutan Levantenler, Bell'e göre Avrupalı meslektaşlarından çok daha rahat ve eğlenceli yaşamakta, kadınlar da bu refahtan paylarını fazlasıyla almaktadırlar.

9 Nisan günü Efes harabelerini gezmekten burada yapılan çalışmaları takdir ettiğini belirten Bell tek başına gezememekten çok şikayetçidir. Suriye'de olsa bir at bulup istediği yere gidebileceğini ama burada, bu tip yerlere giriş çıkış için gereken izin bürokrasisinden sıkıldığını belirtir.

İzmir'den Isparta'ya

11 Nisan'da Priene antik kentini gezen Bell, 12 Nisan günü Büyük Menderes nehrini kayıkla geçerek Milet'i gezdi. 14 Nisan günü Bafa Gölü civarını gezen Bell, izleyen günlerde, Bodrum ve Güllük yöresini, özellikle de antik harabeleri inceledi.²⁰

20 Nisan 1907 günü, Aydın Çine civarında bir tapınak kazısında bulunan Osman Hamdi Bey²¹ ile buluşup yöreyi gezen Bell, aynı günün akşamı Aydın'a ulaştı.²² 22 Nisan Pazartesi, Geyre Antik kentini gezen Bell, 23 Nisan günü önemli bir kavşak noktası olan Goncalı'ya ulaşmış burada, İzmir'de daha önce görüştüğü Mr. Barfield, kızları ve Spencer Wilkinson ile buluşup, Laodikya harabelerini gezdiler. Mr. Barfield, bölgede demiryolu imtiyaz sahibidir ve bir gün hattını, Dinar'dan Eğirdir'e kadar uzatmak istediğini Bell'e ifade etmiştir. Özellikle Yalvaç ve Şarkikaraağaç ticaretinin yönünün bu hat sayesinde, İngiltere'ye döneceğini ummaktadır.²³

¹⁹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1572, (14/03/2013, 14.03'de indirildi.); İzmir'de yaşayan diğer İngilizlerin evlerinden bile daha gösterişli olan bu evler, yabancı bir ülkede yaşayan azınlığın gücünü, hegemonyayı, hakimiyeti temsil eden bir prestij unsuru olarak tanımlanabilir. Bkz. Hümeysra Akkurt, "Batılı Kültürün 19.yy İzmir'inde Mekansal Temsili, Bornova ve Buca Levanten Konutları", *Egemenlik*, 2004/3 Sayı 51, s. 7.

²⁰http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1575; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=523; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=524; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=527; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=530, 7 Mart 2013.

²¹ Paris'te on iki yıl resim öğrenimi gören Osman Hamdi Bey, ölümüne kadar müze müdürlüğünde kalarak, ülkemizde müzeciliğin modernleşmesi yönünde büyük çabalar göstermiştir. Müzeciliğinin yanında kazı çalışmaları da vardır. Bkz. Vedat Keleş, "Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, sayı 1-2, s. 4.

²² http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=533, 7 Mart 2013.

²³ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=537, 7 Mart 2013.; Lord Cromer 1883'ten 1907'ye kadar aralıksız olarak yirmi dört yıl, bu ülkede adeta bir İngiliz sömürge valisi gibi görev yapmıştır.

Zaman tanzimine çok önem veren Bell, gezisi boyunca hemen hemen her sabah saat 4 sularında kalkmakta ve mutlaka kahvaltısını etmiş olarak, beş buçuk, altı gibi yola çıkmaktadır. Mesafeler arası uzaklığı zaman olarak mutlaka ölçmekte, öğle yemeği ve dinlenmek için durmak zorunda kaldıklarında, mutlaka mola süresini de belirtmektedir. Bu konudaki hassasiyeti, 22 Nisan 1907 Pazartesi tarihli günlüğünde “*Saat 4’de kalkıp 5.15’de yola çıktık. Güzel bir sabah. Geire Aphrodisias’a gitmek için, yol üzerinde bulunan kahvelerde verdiğimiz 20 ve 14 dakikalık iki mola ile tam 7 saat yolduk*”²⁴ cümleleri ile de açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

24 Nisan gününü Hierapolis-Pamukkale’de geçiren²⁵ Bell, ertesi gün rahatsızlanınca, gitmek istediği Honaz’a (Colossae) gidemeyip demiryolu ile Dinar’a ulaştı. Dinar’da, “Rum bir iyilik perisi” olarak nitelediği Marigo Cubic²⁶ tarafından işletilen küçük bir handa geceledi. 26 Nisan günü Dinar’da, Apamea antik kentini ve Menderes nehrinin kaynağını ziyaret etti.²⁷

O yıllarda, şehirlerarası yolculuk yapanların en önemli ihtiyaçları sudur ve Gertrude Bell bu hususta çok dikkatlidir. Gezdiği yerlerde bulunan pınarları, dereleri, akarsu kaynaklarına gidip görece kadar dikkatli bir şekilde araştırır ve günlüğüne kaydeder. Örneğin Dinar’da bulunduğu gün, bölge civarında bulunan su kaynaklarını ve civardaki yerleşimleri şu şekilde kaydeder;

“...İstasyon görevlilerinden bir Arnavut ile Büyük Menderes’in kaynağına, Menderes Düden’ine gittik. Dağdan doğan İncirlisu pınarını da gördüm. Bunlar galiba Ramsay’ın *Laughier ve Weeper’i*.²⁸ Fakat hangisi hangisi bilemedim. Bir sürü pınar yan yana. Oradan tepeler üzerinden Arapçay’ın kaynağına, birkaç küçük evden ibaret Şeyh Arap Köyüne gittim...”²⁹

27 Nisan günü, bugün de kullanılan Dinar-Keçiözü karayolu üzerinden, Gölbaşı ve Eskiye (Askeriye) köylerine ulaştı. Eskiye camisi önünde bulunan ve üzerinde yazıt bulunan kayayı³⁰, âdeti üzere hemen kopyaladı ve buradan hareket edip,

Ahmet Yaramış, “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı Cromer Örneği (1183-1907)”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, s.2, Aralık 2007, s. 125.

²⁴ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=535, 14 Mart 2013.; Anadolu şehirleri arasındaki uzaklıkları belirten ilk seyyah Bell olmayıp başka eserlerde de Alaya (Alanya), Buldur (Burdur), Ketsiborlu (Keçiözü) gibi şehirler arası mesafenin ölçüldüğü örnekler vardır. Bkz. Levi L. Barbour, *A Handbook For Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, Printed By A. Spottiswoode, London 1845, s. 338.; Isparta’dan Eğirdir’e 6 saat, Eğirdir’den Gelendost’a 9 saat, Gelendost’tan Karaağaç’a 6 saat vd. Bkz. Fr. V. J. Arundell, *A Visit to the Seven Churches Asia with an Excursion into Psidia*, Printed By Thomas Davison London 1828, s.120.

²⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=538, 7 Mart 2013.

²⁶ Hancı Rum kadınının resmini de çekmiş olup bkz. http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=6&start=210, 7 Mart 2013.

²⁷ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=539; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=540, 7 Mart 2013.

²⁸ Ramsay bu güzelere “gülen ve ağlayan” sıfatlarını kendisi vermemiş olup Prof. Hirsch`eld’den naklen “Bir çift pınar, “Κλαων” ve “Τελών” (ağlayan ve gülen) hemen kaynadıkları noktanın altında, iki kemerden geçerek nehre dökülür” demektedir. Bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Çeviren: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1961, s. 450.

²⁹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=540, 14 Mart 2013.

³⁰ Bell’in “arkasında mızraklar çaprazlama geçirilmiş –bir tür arma gibi– şeklinde tanımladığı bu lahitlerin resimleri için Bkz. E.J. Davis, *Anatolica*, Grant And Co., Printers, London 1874, s.145.

öğleden sonra saat 3'te Burdur'a³¹ ulaştı. Burdur hanında bir kahve içip, hancı eşliğinde şehri gezen Bell, şehirde eski ama yeniden inşa edilmiş üç kilise bulunduğunu kaydeder. Ayrıca bir evin altında bulunan ve merdivenle inilen kuru pınar çok dikkatini çeker. Pınara inen Bell duvarlardaki işlenmiş taşların kopyalarını alır.³² Buradaki izlenimlerini, ertesi gün Eğirdir'e vardığında, annesine yazdığı bir mektupta aktarmaya devam eder. Yörenin güzelliğini;

"...Dünyada benden daha mutlu bir insan; Küçük Asya'dan da şirin bir ülke olduğunu zannetmiyorum..."

şeklinde tasvir ederken, kendisine nezaret etmesi için verilen Osmanlı askerlerinin ürkek tavırlarından rahatsızdır. Zira Fattuh'un askerler hakkında ;

"...Ne biçim asker bunlar? Soğuktan korkuyorlar, dağlardan korkuyorlar, nebirden korkuyorlar- belki de tavşan ve tilkilerden de korkuyorlar..."

dediğini aktarırken, askerinin bu durumundan kederlendiğini ve "nassıl asker, nassıl asker" diye söylendiğini de günlüğüne eklemiştir.

Isparta

28 Nisan günü Bell, hizmetkarı Fattuh'u, eşyalarıyla Isparta'ya gönderip, askerlerin gitmek istememelerine rağmen Ağlasun-Sagalassos'a yöneldi. Taşkapı ve Başköy üzerinden geçerek, saat 10.15'de Ağlasun'a ulaştı.

Yol üzerinde bulunan geçitler hakkında mutlaka bilgi verir. Örneğin Burdur'dan Sagalassos'a giderken;

"...Dağlar arasında küçük bir düzlüğe inen bir geçit bulduk ki; şayet dünyadan cennete çıkan bir yol olsaydı herhalde burası olurdu... Buralarda meyve ağaçları ve tarlalarında yeni filizlenmiş buğday ekili köyler var. Dağlardan gelen sular, ahşap değirmenlere hizmet ediyor..."³³

Ağlasun evlerinde ve diğer mimari yapılarında, Sagalassos taşlarının yoğun olarak kullanıldığını derhal fark eden Bell, günlüğünde antik kent³⁴ hakkında çok ayrıntılı tasvirlerle girişir. Nisan ayının son günleri olmasına rağmen yarıya kadar karla dolu tiyatro, çok ilgisini çeker. Öğleden sonra 2.25'de Sagalassos'dan ayrılan Bell, eski Isparta-Antalya yolunu kullanarak Isparta'ya yönelir. Yol boyunca akan derenin bir sağına bir soluna geçerek Dere Mahallesinden Isparta'ya iner ve Gökçay mevkiinde yerel idarecilerin pek de izin vermek istememelerine rağmen kampını kurar. Burada Burdur'da ayrıldığı Fattuh'la yeniden buluşan Bell, tepeleri kaplayan ve çadırdı yaşayan Tahtacıardan bahseder. Süvarisi Ahmed'in söylediğine göre;

³¹ Bell, Burdur'dan bahsederken, enteresan bir şekilde günümüzde de halk dilinde kullanılan Buldur tabirini kullanır. Bkz. http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1579, 7 Mart 2013.; Ayrıca Ramsay da, resmi adı Burdur olan şehrin, halk dilinde "Buldur" şeklinde kullanıldığını belirtir. Bkz. W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 453.

³² http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=541, 10 Mart 2013.

³³http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1579; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letterdetails.php?letter_id=1579, 14 Mart 2013.

³⁴ Vaux, Sagalassos'un tapınakları, sarayları, çeşmeleri, tiyatrosu ve mezarlarının eşsiz uyumuyla antik dünyanın en muhteşem ve ilginç şehri olduğunu iddia eder. Bkz. W.S.W. Vaux, *Greek Cities and Islands of Asia Minor*, London 1877, s. 107.

“...bölgede yaşayan bu Tahtacılar dinsiz, camileri, kiliseleri ya da kitapları olmayan ve dua etmeyen insanlardır...³⁵”

Sabah saat altıdan dokuza kadar sadece üç saatini Isparta'ya ayıran Bell Saint Nicholas kilisesini³⁶ görüp birkaç cümle ile bu kilisenin detaylarından bahsettikten sonra Eğirdir'e yöneldi. Yolculuğunun devamında yeni atlar bulmak zorundadır ancak bu, o zamanın şartlarında hiç de kolay değildi.³⁷

29 Nisan Pazartesi gününü Eğirdir'e ayıran Bell'in ilk dikkatini çekenler, şehrin çok dar bir kıyı şeridinde kurulmuş olması, medrese ve kaledir. Bundan sonraki durağı adalardır ve bir kayık kiralayarak, önce sadece meyve ağaçları olan küçük adaya, ardından da yerleşim olan büyük adaya çıktı.³⁸ Burada bulunan Saint Theodoros ve Saint Stephanos kiliselerini inceleyen Bell, özellikle Saint Stephanos'un bahçesinde bulunan ve Hristiyanlarca kutsal ve şifalı olduğuna inanılan pınarla ilgili bilgi verir. Burası bir Hristiyan hac yeridir ve kilometrelerce uzaktan insanlar burayı ziyarete gelmektedirler.

Artık Türkçe konuşabilen Bell, Eğirdir'de kendisine refakat etmekle görevlendirilen Zapdiye Halil'le konuşurken edindiği izlenimlerini de aktarır. Halil, Yemen'de on yıl savaşmış bir askerdir ve dediğine göre Eğirdir'den Yemen'e giden bin askerden, sadece üç yüzü geriye dönmüştür. Aynı gün yazdığı mektupta, Zapdiye Halil üzerinden bir Türkiye fotoğrafı çeken Bell, şöyle demektedir.

“...Bu feci savaşların Türk nüfusunu nasıl yok ettiğini görüyorsun. Ölüm oranı artarken, doğum oranı çok düşük. Yemen, Türkiye'nin kalbini yiyor.”³⁹

Gertrude Bell, 30 Nisan günü yeni zaptıyesi Mahmut ile Eğirdir'den ayrılarak doğuya yönelip, Sorkuncak, Sarıdris civarında, gününü kilise ve antik eser aramakla geçirdi. Bölgede bulduğu iki kilise ve bir ören yeri hakkında kısa malumat verdikten sonra, geceyi geçirmek üzere, göl kıyısında bulunan kendi tabiri ile “muhteşem

³⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=542, 10 Mart 2013.

³⁶ Bell'in geldiği güzergah üzerinde bulunan kiliseler ve Aya Nikola Kilisesi için Bkz. Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Serenler Yayınları, İstanbul 1983, s.79.

³⁷ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=543; Eserini, Bell'in Anadolu'ya gelişinden yarım yüzyıl kadar önce yazan başka bir seyahatçi de yine Isparta yöresinde at temin etmenin çok zor olduğundan yakıncı. Bkz. Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Printed by Richard and John E. Taylor, London, 1838, s.164.

³⁸ Günümüzde, Yeşilada olarak bilinen bu adanın tarihi ismi, Nis adasıdır. ...Nis adı eski Yunanca bir isimdir. Ada eski Rumların iskan ettiği bir yer iken Türk fetihlerinden sonra Hristiyan ve Müslümanların beraber yaşadıkları bir yer haline gelmiştir. Bkz. İsmail Yakıt, “Devlet Arşivleri Işığında 19. Asırda Nis Adasının Sakinleri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları”, *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarı Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s. 243.

³⁹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=543; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1580, 10 Mart 2013.; Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman tam olarak nüfuz edemediği Yemen halkı ve imamları, Zeydiye mensubu olduklarından, Osmanlı Halifesi'nin otoritesini de tanınamaktaydılar. 1870'li yıllardan itibaren, Yemen'e devamlı asker gönderilmiş ise de isyanların önü bir türlü alınmadı. İmam Hamidüddin'in 1904 yılında ölüp, yerine oğlu İmam Yahya'nın geçmesi ile 1905 yılında başlayan isyan, öncekilerden de yıkıcı oldu. 20 Nisan 1905 tarihinde, İmam Yahya önderliğinde isyancılar, San'a'yı ele geçirdiler. Bu nazik durum düzeltilmesi için, Anadolu'dan gönderilen 20.000 asker ile Yemen'de bulunan toplam kuvvet 114 tabura çıktı. Ancak şartların ağırlığı, iklimin ve beslenme şartlarının Anadolu'ya hiç benzememesi, susuzluk gibi sebeplerle askerlerin bile komutanlarına isyan ettiği oldu. 800 kişilik kuvvetler ile Yemen'e intikal eden taburlar arasında, 50 kişi ile dönenler vardı. Bkz. Cengiz Çakaloğlu, “Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2007, C. 9, s. 99-122.

Selçuklu Hanı'na⁴⁰ dokuz saatte iner. (Bkz. Resim 3) Kampının, "Ağlasun Dağı" dediği Davraz Dağı'na bakmasından pek memnundur. Günün sonunda, gölde yüzmeyi de ihmal etmez.⁴¹

Geçtiği yolların fiziksel durumunu mutlaka günlüğüne kaydeden Bell, yolları "*ancak yürüyerek gidilebilir, katırla gidilebilir, araba ile gidilebilir, şu yol bozuk olduğundan şu güzergâh takip edilmelidir, şuradan şuraya demir yolu vardır, nebrin şu noktasından karşıya geçiş kolaydır*" cümleleri ile çok ayrıntılı tarif eder.

1 Mayıs gününü Yaka, Avşar ve Çaltı civarında geçirip, Tokmacık'da kurulan kampta geceledi. Önce, kendisinden Ramsay'ın bulmasını istediği, Yaka'nın güneybatısındaki Latin harfli yazıtı olan çeşmeyi buldu ve kopyaladı. Burada iki saatini harcadıktan sonra, Fattuh'la Avşar'da buluşup, Çaltı üzerinden, Tokmacık'a gittiler. Köyün bütün çeşmelerinde ve cami duvarında işlenmiş antik taşların kullanılmasından ve civardaki bina kalıntılarında, buralarda bir antik kent olması gerektiğinden bahseder.

İki günün sonunda, Zapdiyesi Mahmut'dan hiç memnun değildir. Zapdiye Mahmut'u kıyafetleri ve bilgisizliği yüzünden, "*dünyanın en eski ve perişan askeri*" şeklinde tasvir eder. Ancak Zapdiye Mahmut hakkında verdiği şu malumat onun bilgisizliğinden ziyade "*bilgi vermek istememesi*" ile alakalı olabilir.

"...Buralar hakkında hiçbir şey bilmiyor ve bizimle ilişkisi çok sınırlı. Mesela şöyle: "Bu yol nereye gider" diyorum bana "Effendim, Bilmiyorum" diyor. "Şu köyün adı ne" diyorum bana "Effendim, söyleyemem" diyor. "Şuradan şuraya ne kadar yol var" diyorum bana "Hiç gitmedim" diyor. Kendi rotamı yol üzerindeki insanlara sorarak kendim buldum..."⁴²

Bell'e, yerel askeri erkân tarafından eşlik etmesi için verilen bir askerin, bu kadar bilgisiz olması herhalde düşünülemez. Muhtemelen Mahmut, bölge hakkındaki bilgisini paylaşmaktan kaçınmakta ya da amirlerinin emri üzere ketum davranmaktadır. En son ihtimal ise; kendisine verilen bu angarya işten pek de memnun olmaması nedeniyle yardımcı olmaktan kaçınmasıdır.

Gertrude Bell'in 2 Mayıs günü Tokmacık'da başlayan günü, akşam Kumdanlı'da sona erdi. Uykucu ve cahil Zapdiye Mahmut'dan, çok daha fazla beğendiği Tokmacıklı Nazmi, (Bkz. Resim 4) bütün gün kendisine yardımcı olmak üzere tutulmuştur. Nazmi, tüm yolları bilmekte ve Bell'in görmek istediği yerleri, bir seferde anlamaktadır. Bölgede ünlü seyyah Heinrich Kiepert'in⁴³ güzergâhını takip eden Bell, onun bahsetmediği yerleşimleri özenle kaydeder. Bunlardan birisi Yukarı Tırtar köyüdür ve burada bulunduğu bir kaya mezar ile köy çeşmesinden uzun uzun

⁴⁰ 21×54 m. boyunda olan Han, Selçuklu Atabeyi Mübarizeddin Ertokuş tarafından yaptırılmış olup, Konya, Akşehir, Yalvaç, Eğirdir, Isparta, Ağlasun, Bucak, Antalya tarihi kervan yolu üzerinde önemli bir konaklama yeri olarak yapılmıştır. Bkz. S. Hilmi Özkan, "Selçuklu ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapılar", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarım Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s. 280.

⁴¹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=544; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=544; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1581, 10 Mart 2013.

⁴² http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=545; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1582, 10 Mart 2013.

⁴³ Anadolu'nun neredeyse tamamını haritalandırıp *Atlas Antiquus* isimli eserinde basan Alman coğrafyacının çizdiği haritalar, "<http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert>" sitesinde mükemmel kalitede incelenebilir.

bahseder. Gökçeli yolu üzerinde de, Tekmorian⁴⁴ harfli okuyamadığı bir yazıt tespit eder.

Eğirdir Gölü'nün doğu kesimlerinde yaptığı incelemeler esnasında Anadolu'ya gelmeden önce Alman coğrafyacı Heinrich Kiepert'in eserlerini çok iyi tetkik ettiğini anladığımız Bell Kiepert'in göremediği eserleri bulur ve günlüğüne kaydeder. Ayrıca, Konya'da buluşacağı Ramsay ile mektuplaşmakta ve onun bulmasını istediği eserleri özellikle aramaktadır.

Yukarı Tırtar'dan 50 dakika güneybatıya doğru giderek evlerinin yarısı ahşap kulübeden ibaret olan bir başka küçük Yörük köyüne, Aşağı Tırtar'a gelen Bell bu köy üzerinde çok durur.

"Çeşmesi iki sütunlu. Yazısız. Bu köyler kurulalı 15 yıl kadar olmuş. Göl kenarındaki Geziri-Gazili (şimdi burası harabe haldedir) isimli yerde ikamet etmekteyken bataklıktan yayılan sıtma nedeniyle buraya gelmişler"

Köyden göl kenarına inen Bell, eski köy harabeleri arasında antik taşlar arar ancak bulamaz. Ama bölgede onu tatmin edecek başka önemli bir yer vardır ki; koyunları güden çobanlar eşliğinde buradan kırk dakika kadar güneye yürüyerek, ikinci bir Hıristiyan hac noktasına ulaşır. Burası, göl kıyısındaki dağların kıyıya çok dik açıyla uzandığı bir noktadır ve yerden dört beş metre kadar yüksekte çevre Hıristiyanlarınca Hac yeri kabul edilen bir mağaradır. Günlüğüne yazdığına göre Hac zamanı Eylül ayının başıdır ve hacılar bu mağarada iki gün kalırlar. Bell'e göre burası, Hristiyanlık öncesi pagan inançlarında da kutsal kabul edilen bir mağara, büyük ihtimalle bir kurban sunağıdır.

Yerel araştırmalarda "o devirleri bilenlerden" aktarıldığına göre, tam bir Hristiyan hacısı olabilmek için hem adada bulunan Saint Stephanos kilisesini hem de bu mağarayı ziyaret etmek şarttır. Aşağı Tırtar'ın Karadutlar mevkinde bulunan ve yerel halkın Alacainler veya Kırkinler dedikleri bu mağaralarda bazı papazlar devamlı kalırlar hatta buralarda bağ, bahçe ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Buraya Paskalya bayramında kayıkla gelen ziyaretçiler, günü birlik ziyaretten sonra dönerlerdi.⁴⁵

Buradan inip, geriye dönen Bell, Hoyran Gölünün tek adası olan Limenea⁴⁶ Adasına (Tırtar, Gazili, Hatlı veya Hatip adası) gelir.

"...Burada benüz hiç kimsenin çıkmayı başaramadığı, nerede ise güir sazlıklarla karaya birleşmiş bir ada var. Bataklık kenarında bulunan balıkçı klübesinden, hemen hemen bedavaya tuttuğum 3 balıkçı ve Tokmacık'lı adamım Nazmi ile adaya kürek çektik. Ada şu anda harabe durumunda olan Bizans işi dev taşların suya kadar indiği duvarlarla tamamen çevrili. İçinde yılanlara yuva olmuş sütun parçaları da var. Orada dikketi çekici tek bir şey var. Üzerinde iki sıra yazı ve bir kadın figürü olan ilginç bir sütun. Figür,

⁴⁴ Tekmor ve Tekmorian yazıtı ile ilgili tartışmalar için Bkz. Egbert C. Hudson, *The Early Church in Asia Minor*, The Herald Press, Arbroath tarihsiz, s.62-63.; Ramsay bu bölgede Xenoi Tekmoreioi adlı bir topluluk yaşadığını ve bu yazıların da onların eseri olduğunu kaydeder. Bkz. W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 456.

⁴⁵ Şükrü Toklutepe, "Isparta Yöresi (Psidia) ve Anadolu'da Hıristiyan Türkler", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarım Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s. 217.

⁴⁶ Adada mukim Limenia köyünü bulan Sterrett'tir. 1886'da buraya gelen Ramsay sandal olmadığı için adayı gezemeyip bu vazifeyi, yöreye yirmi bir yıl sonra gelecek olan Bell'e bırakmıştır. Adanın daha önceden var olan sandal sayesinde köylülere ekilip biçildiğini ancak bu sandal parçalanınca köylünün bu işten vazgeçtiğini de kaydeder. Ona göre bu durum "Tük köylerinin hayat tarzlarını gösteren tipik bir örnektir." Bkz. W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s.463.

büyük ihtimalle Gölün Artemis'i fakat yarım metre kadar suyun altında olduğundan, pırıldılardan okuyamadım. Gölün içine düşmüş ve orada yatıyor. Yazıları okuyabilmek için her şeyi yaptım. Suyun içine girerek yazıyı okumaya çalıştım fakat başarısız olup sırlı sıklam ve sinirli bir şekilde dışarı çıktım. Bu kadar zahmetten sonra, başarısızlık kıskırtıcı değil mi? En azından şunu biliyoruz ki figür orada duruyor ve birisi gidip onu bir gün oradan çıkarabilir.”

Suyun içinde gördüğü Artemis⁴⁷ figürlü ve yazılı sütunu okumayı başaramayan Bell, kıyıya çıkıp Gökçeli köyüne yönelir. 1907 yılının Gökçeli köyü, biri Müslüman diğeri de Rum olmak üzere iki çiftlikten ibarettir. Rum çiftliğini ziyaret eden Bell, burada kendisine ikram edilen süttten çok memnun kalır ve çiftçinin hanımının Fransızca konuşma isteğini “*artık Türkçe konuşabildiği*” gerekçesiyle gereksiz bulur.

Tüm seyahatlerinde, içinde bulunduğu ülkenin dilini öğrenme konusunda olağanüstü gayret gösteren Bell, daha önceden gezdiği bölgelerde öğrendiği Arapça ve Farsçaya, Anadolu seyahatinde Türkçeyi de ekler. Bu konuda kendisine en çok yardım eden şüphesiz Arapça ve Türkçe bilen hizmetkârı Fattuh’tur. İzmir’den başladığı 1907 Anadolu seyahatinde, Yalvaç’a geldiğinde kendi deyimiyle “*artık akıcı olarak Türkçe konuşabilmektedir*” Hatta Türkçe kelimeleri “*oda, tepe, ören, mezarlık, effendim, nassıl*” örneklerinde olduğu gibi günlüğüne yazabilecek kadar Türkçe bilmektedir

Öğleden sonra, Kumdanlı etrafında bir şeyler aramaya devam eder ve bu konuda acemi olduğundan yakınıdır. Bütün gün dolaşır, suyun altında yatan ve ne olduğunu bile okuyamadığı sadece bir sütun bulmuştur. Bu arada, hizmetkârı Fattuh’un yakınmaları da günlüğünde yer bulmaktadır. Burdur civarında askerin isteksizliğinden yakınıdır Fattuh, Kumdanlı’da ise gıda fiyatlarının pahalılığından ve et satın alamamaktan şikâyetçidir. Fasulyeyi bile, ancak beş kuruşa satın alabilmiştir.⁴⁸

3 Mayıs gününün ilk saatlerini, Kumdanlı köyünü taramakla geçiren Bell, Ramsay’ın kendine bahsettiği taşları bulduğu gibi, onun görmediği bir eser daha buldu. Celeptaş ve Eyüpler üzerinden Yalvaç’a doğru ilerlerken, Eyüpler camisi çeşmesindeki yazıtı inceledi. Eyüpler’in yukarı kısımlarındaki Hisarlık mevkiinden bahsedip oraya çıkmadan yola devam etti ve öğleden sonra Yalvaç’a vardı. Bu yolculuk, çok sevdiği ve takdir ettiği adamı Nazmi ile son yolculuğudur ki Hisarlık mevkiinde ayrıldılar.⁴⁹

Gertrude Bell, 4 Mayıs gününün ilk saatlerini bulunmaktan çok memnun olduğu Psidia Antioch harabelerinde geçirdi. Eğitimi doğrultusunda, müthiş bir arkeolojik altyapıya sahip olup, gezdiği yerlerde bulunan antik kentlere, kale

⁴⁷ Ramsay, gölün bakır Meryem anasının, eski zamanlarda gölün kuzeydoğu sahilinde ve bütün civarında gayet mühim bir din olan, Tanrıça Artemis (Parthenos) dininin Hristiyanlaşmış şekli olduğundan emindir. Gaziri köyünde, Psidia ve Likaonia Hristiyanlarının ziyaret ettikleri bir Meryem kilisesi olduğundan da bahseder. Bkz. W.M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 463.; Ramsay St. Paul’un Anadolu’da izini sürdüğü başka bir eserinde ise, bu gravürün Cybele’ye ait olabileceğini ifade eder. Bkz. W.M. Ramsay, *The Cities of St. Paul*, London 1907, s. 293.

⁴⁸ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=546; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=546; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1583, 10 Mart 2013.; Bell’in yolculuğundan sadece kırk yıl önce Isparta’da fasulyenin kilesi 15 guruş; yani kilosu bir guruş bile değildir. Kırım Savaşı ve ardından gelen 93 harbi nedeniyle gıda fiyatlarında inanılmaz bir artış olmuştur. Bkz. Hanım Göktaş, “191 Numaralı Isparta Şer’iyye Sicili (H. 1282-1283/M.1865- 1867)’nin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2012, s. 120.

⁴⁹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=548, 10 Mart 2013.

harabelerine ve istihkâmlara çok ilgilidir. Zaten onun gezi güzergâhını, antik kentler veya antik eserlerin bulunduğu bölgeler belirlemiştir diyebiliriz. Gördüğü yerlerde bulunan pediment, lahit, sütun, agora, tiyatro, hamam vb. kalıntıları mutlaka ölçmekte ve yerlerini çok ayrıntılı olarak tarif etmektedir. Antik kent hakkında bir takım kayıtlar tuttuktan ve kente su taşıyan kemerlerden⁵⁰ bahsettikten sonra Yalvaç'a yöneldi. 12 mahalleden ibaret olduğunu belirttiği Yalvaç halkının, ateş ve sıtmadan muzdarip olduğunu kaydedip kendisini takip eden “*korkeuç sımali*” kalabalığın önünden Çınaraltına geldi. Han çeşmesinin eski bir lahit olduğunu kaydedip, Yalvaç Kaymakam'ının davetine icabet etti. Kaymakam'ı, Binbaşı, İmam, Kadı ve diğer erkân ile kahve ve sigara içerken bulup, meclise katıldı. Bütün gün devam eden bu yarı resmi toplantının samimi havasından, her gün tekrarlandığına emin olarak ayrıldı. Şimdiye kadar yerel erkândan pek bahsetmeyen Bell Yalvaç Kaymakam'ının, at-araba kiralama, mum ve pirinç satın alma konusunda yardımlarından müteşekkirdir.

4 Mayıs gecesini Yalvaç'da geçiren Bell, ertesi sabah Şarkikaraağaç'a yöneldi. Karaağaç'ı Selçuklu eserleri de olmasa, perişan bir yer olarak niteleyen Bell, havanın bozması ile hastalandı. Bir bayan olmasına rağmen bu tür yolculuklar için oldukça dayanıklıdır ve bölgedeki gezisi boyunca, sadece yağmur yediği Şarkikaraağaç'ta ve Denizli'de hastalanmış ve bir gecede atlatmıştır. Şarkikaraağaç'ta, Ferik Paşa'nın dükkânlarında çalışmakta iken, sürgün edilmiş bir Ermeni ile karşılaştı. Ermeni'nin, bir af vesilesi olabileceği düşüncesiyle “daha Sultan'ın ölüp ölmeyeceğini sorduğunu ve İngiliz elçisine kendisinden bahsetmesini istediğini” yazar. Ermeni'ye acıyan Bell, ona bir miktar yardım yaptı. Fattuh'un Yalvaç'da kapıldığı hastalıktan gözlerinin şişmesi ve kendi hastalığına rağmen, Karaağaç'ı gezmeyi ihmal etmedi ve “*birkaç Roma taşı ve Grek yazıtı*” kaydetti.⁵¹

Geceyi Karaağaç'ta geçirip ertesi gün, doğuya doğru yolculuğa devam etti. Önceki gün yağın yağmurdan dolayı, çamur deryasına dönen yollarla mücadele tekrar başladı. Bu zorlu yollarda, Fattuh'un gösterdiği performans ve sık sık çamura batan yük arabasını, çevre köylerden yardım bularak her seferinde kurtarması, Bell'i oldukça etkilemiştir. Bu yüzden yardımcısını; “*Fattuh eğer cabil bir Suriye köylüsü olarak doğmasaydı, bir başbakan ya da ordu kumandanı olabilirdi*” şeklinde tasvir eder;

Şarkikaraağaç-Beyşehir arasında, yeni Zaptıyesi Halil ile Kırelî mevkii yakınlarında seyretmekteyken, tarihi Roma Yolu'nun⁵² bölgedeki son kalıntılarını gören Bell, çok heyecanlanır. Seyahati boyunca pek çok önemli yerin fotoğrafını çekip, günümüze sadece Anadolu değil tüm Ortadoğu'dan eşsiz fotoğraflar bırakan Bell, bu yolun da bir fotoğrafını çekti.⁵³ Ancak tepeyi aşınca, geçit bekçisi için yapılan bir binada kullanılmak üzere, yolun taşlarının sökülmeğe olduğunu da müşahade etti.

⁵⁰ Bu kemerler şehre gelen hemen hemen tüm ziyaretçilerin ilk dikkatini çeken kalıntılardır ki kaynaklarda resimlerine de rastlanır. Bkz. Vaux, *a.g.e.*, s. 112.

⁵¹ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=549; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1584; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=550, 10 Mart 2013.

⁵² Anadolu'da Roma yolları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun...*, s. 52. ve s. 22'de bulunan harita.; Aynı yoldan 1837'de geçen Hamilton da Roma Yolunun mükemmel bir şekilde durduğunu tespit eder. William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Vol II*, Printed By William Clowes London 1842, s.353.

⁵³ http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=7&start=10, 10 Mart 2013.; Bu yolun daha iyi durumda bir parçasını da Konya'ya varmadan son menzillerden olan, Kızılören Ovasında görür. Bkz. http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=552, 10 Mart 2013.

Artık Isparta topraklarından çıkıp Konya'ya yaklaşan Gertrude Bell, bölgenin ruhuna nasıl tesir ettiğini şöyle tasvir eder:

"...Gölleri ve dağlarıyla bu melankolik bölge hoşuma bile gitti. Canlılık ve ferahlık dolu Yunanistan kıyılarından ayrılıp Anadolu'da içeri doğru girdikçe Asya'ya, hatta Asya'nın kalbini hissedersin. Monotonluk, renksizlik, cansızlık. Burada insanlar yaşar ve büyük düzlükler ve çıplak tepelerde arkalarında bir iz bırakmadan ölümler giderler ki işte bu buranın Asya'nın bir parçası olduğunu gösterir."

Beysehir'e doğru yaklaşan Bell, günümüzde "Eflatun Pınarı" olarak bilinen Hitit anıtını da çok zorlu hava şartlarına rağmen, ziyaret etmeyi ihmal etmedi. Bölgede çok fakir bir köyde (Munafer)⁵⁴ konakladı. Çoğu zaman kendisine yapılan ağırlama tekliflerini bit ve pireler yüzünden reddedip, açık havada çadırında yatan Bell, takip ettiğimiz yolculuğu boyunca ilk defa kabul ettiği bu misafirliği şöyle anlatır:

"Genelde bu gibi en fakir köylerde en iyi ağırlanırsın. Çok güzel bir misafir evleri (köy odası mch) vardı ve çadırımı çamurlara kurmayıp eşyalarımı bu temiz odaya koydular. Odanın yanında Fattuh'un da yemek yapabileceği bir oda var ve aşağıda da atlar için ahır. Köyün şeybi, beni iyi ağırlamadıkları için özür bile diledi. Oysa burada beklemediğimden de fazlasını buldum"⁵⁵

Sonuç

Gertrude Bell, 1907 yılının bahar aylarını, İzmir, Aydın, Denizli, Burdur ve Isparta gezilerine ayırır. Ardından da Ramsay'la daha önce sözleştiği üzere, Konya'ya geçer. Günlük ve mektuplarında, İzmir'e iner inmez, Levanten İngilizlerin yaşam tarzlarından nasıl etkilendiği gözlerden kaçmaz. Türk köylerinden bahsederken, "*perişan, sefil*" gibi sıfatları kullanmaktan hiç çekinmeyen Bell, İzmir'de bulunan Whittall, Van Lennep ve Charnaud ailelerinin hayat standartlarının, İngiltere'de bile yakalanmasının zor olduğunu itiraf eder. Ziyaret ettiği güzergâhları, genelde antik kentler, su kaynakları ve daha önce Avrupalı seyyahların geçtikleri yollar belirlemekle beraber, yeni bir şeyler bulmak konusunda çok hırslıdır.

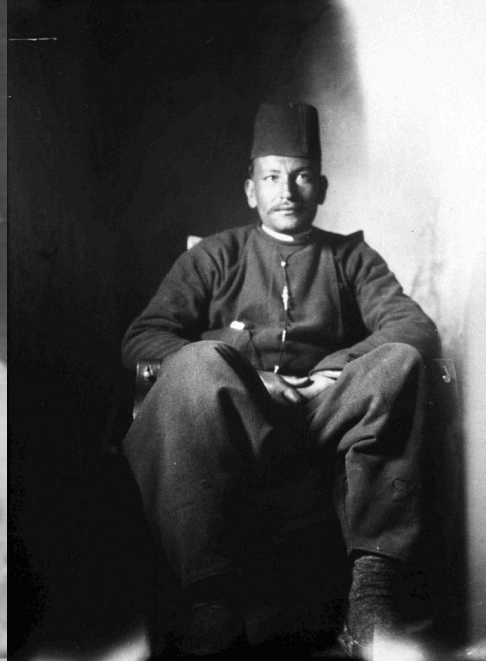
Ziyaretlerinde daima yanında bulunan Fattuh'un varlığı ve Osmanlı devletinin kendisine tahsis ettiği zapdiyelere rağmen, nadiren kendini güvende hissetmez. Şu bir gerçektir ki; İzmir'den Isparta'ya uzanan gezisinde, Anadolu'da uşağıyla seyahat eden bekar bir İngiliz bayan olarak, hiçbir tehdit ve saldırıya maruz kalmamıştır. Bu durum 1907 yılı Batı Anadolu'sunun oldukça güvenli bir bölge olduğunun göstergesidir.

⁵⁴ 1907 yılında harap halde olan bu köy günümüzde yoktur.

⁵⁵ http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=551, 10 Mart 2013.; http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1586, 10 Mart 2013.

Resim 1: Gertrude Margaret Lowthian Bell
(1868-1926)

Resim 2: Uşak Fattuh

Resim 3: Gertrude Bell'in Gelendost
Ertokuş Hanı önündeki kampı (1907)

Resim 4: Bell'in çok beğendiği
rehberi Tokmacık'lı Nazmi

Kaynakça

- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 2012.
- AKKURT, Hümeysra, “Batılı Kültürün 19.yy İzmir’inde Mekansal Temsili, Bornova ve Buca Levanten Konutları”, *Egemimarlık*, 2004/3 Sayı 51, s.4-9.
- AKTAŞ, Erkan, “Bağcılığın Türkiye Ekonomisindeki Yeri”, http://mpr.a.u.b.uni-muenchen.de/8652/1/MPR_A_paper_8652.pdf, 26 Mart 2013. s. 1-12.
- ARUNDELL, Fr. V. J., *A Visit to the Seven Churches Asia with an Excursion into Psidia*, Printed By Thomas Davison, London 1828.
- BARBOUR, Levi L., *A Handbook For Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, Printed By A. Spottiswoode, London 1845.
- BAYRAKTAR, Kaya, “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası” *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, ss.281-302.
- BELL, Gertrude, *Amurath to Amurath*, Juniper Grove Print, 2008, s. 333
- BOWEN, Harold, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Çeviren: Orhan Burian, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- BÖCÜZADE Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Serenler Yayınları, İstanbul 1983.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, “Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2007, C. 9, s. 99-122.
- ÇAKIR, Hamza, “Türk Basınında İlk Spor Gazetesi: Futbol”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 26 Kış-Bahar 2008, s. 169-196.
- DAVIS, E.J., *Anatolica*, Grant And Co. Printers, London, 1874.
- DEMİR, Muzaffer, “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s.315-338.
- FELLOWS, Charles, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Printed by Richard and John E. Taylor, London, 1838.
- GÖKBAYRAK, Zeliha, “Bağcılığın Belalı Zararlısı: Filoksera”, *Alatarm Dergisi*, C. 5, s.1, Haziran 2006, Mersin, s. 37-43.
- GÖKTAŞ, Hanım, “191 Numaralı Isparta Şer’iyye Sicili (H. 1282-1283/M.1865-1867)’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta 2012
- HAMILTON, William J., *Researches in Asia Minor, Vol II*, Printed By William Clowes, London 1842.
- HUDSON, Egbert C., *The Early Church in Asia Minor*, The Herald Press, Arbroath tarihsiz.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar III*, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982.
- İPÇİOĞLU, Mehmet, “Gertrude Bell’in Anılarında Konya”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, Konya 2009, s.247-252.
- KARATAŞ, Neslihan, “Ege Bölgesinde Sanayi Gelişim Süreci ve Mekansal Yansımaları-İzmir Örneği”, *S.Ü. Karaman İİBF Dergisi*, Sayı 11, Aralık 2006, ss. 191-210.

- KELEŞ, Vedat, "Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, sayı 1-2, s.1-17
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Sir Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, AÜ Basımevi, Ankara 1968.
- LUKİTZ, Liora, *A Quest in the Middle*, Printed by I. B. Tauris, London 2008, s.27.
- RAMSAY, William Mitchell, *Gertrude Bell, The Thousand and One Churches*, Cambridge University Press; 1 edition (19 Jan 2012) Newyork 2012.
- ÖZGÜN, Cihan, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri", 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat 2008, ss. 1-20.
- ÖZKAN, Hilmi, "Selçuklu ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapılar", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s. 279-282.
- PERKINS, Arthur J., *Agriculture in Other Lands*, Government Printer, Adelaide 1912.
- RAMSAY, W. M., *Anadolu'nun Taribi Coğrafyası*, Çeviren: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1961.
- RAMSAY, William Mitchell, *The Cities of St. Paul*, London 1907
- ŞAHİN, Gürsoy, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri İle İlgili İzlenimleri Üzerine bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, C. VII, S. 1, Haziran 2005, s. 208-239.
- ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul 2007, s. 63.
- TOKLUTEPE, Şükrü, "Isparta Yöresi (Psidia) ve Anadolu'da Hıristiyan Türkler", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s.215-222.
- VAUX, W.S.W., *Greek Cities and Islands of Asia Minor*, London 1877.
- YAKIT, İsmail, "Devlet Arşivleri Işığında 19. Asırda Nis Adasının Sakinleri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta, 2001, C.3, s. 243-266
- YARAMIŞ, Ahmet, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı Cromer Örneği (1183-1907)", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IX, S.2, Aralık 2007, s. 121-130.

İnternet siteleri

<http://www.gerty.ncl.ac.uk/>

<http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiempert>

<http://www.wrecksite.eu/wreck.aspx?139949>